

Bozóki Lajos

**Zsámbék, premontrei prépostsági
templom,
adalékok a falkutatáshoz**



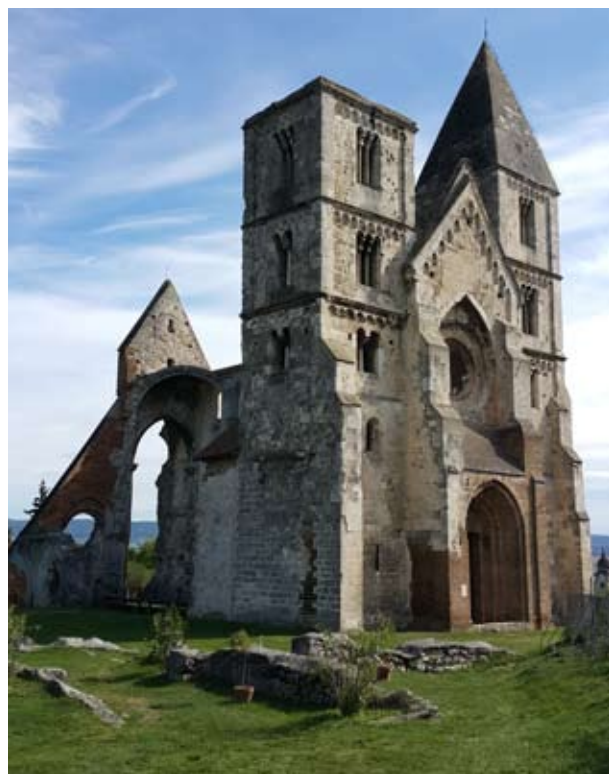
2021



MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Az alábbi összefoglalóban a romtemplom (1. kép) falszövetéről, műrészeleiről eddigi megfigyeléseimet kíséreltem meg összegezni.¹ A kutatás és az abból leszűrt következtetések, némileg árnyalják a templom építéstörténetét, de nem pótolhatják az állványról végzett falkutatást. 2001 óta, amikor ezt a munkát kezdtem nem volt mód ezt a falkutatást állványról elvégezni, így az épületeírás során a falszövet minél részletesebb leírásával és értelmezésével, illetve a műformák, tagozatok stíluskritikai vizsgálatával próbáltam pótolni a roncsolásos falvizsgálatot. A falszövet lehetőség szerinti dokumentálása és értelmezése során a periódusváltásokon túl megállapítható volt, hogy a falakon és a kőfaraványokon olyan festett rétegre van, amiből, úgy tűnik, elvileg rekonstruálni lehet a templom vélhetően középkori, belső (jellemzően kváder) festését, és a tagozatok színezését. Ez a festés a falmezőkön jellemzően fehér mészglett alapon vörös kváderfestést jelentett. Azóta tett megfigyeléseink² szerint ezt a kváderfestést azután többször megújították. 2001 óta az újonnan előkerült kőfaragványokon és a kőtárban őrzött boltozati bordákon szintén vörös, illetve világos okker festésnyomokat sikerült azonosítani. Korábbi megállapításaim szerint a kváderfestés egy, a templom egészét érintő habarcsos, téglatörmelékes javítás után, esetleg azzal összefüggésben történt, ezt akkor a templom barokk kori renoválásával hoztam összefüggésbe.³ Ezt a megállapítást azután későbbi kutatások során kellett módosítani. Az akkori megfigyelésekből és az azóta végzett kutatásból ugyanis az derült ki, hogy a kváderfestés első periódusa korábbi a templom habarcsos renoválásánál. Jelen tanulmány e több fázisban végzett kutatómunka összefoglalása.

Maga a falszövet mindenütt egységesen olyan háromrétegű, középen öntött falazat, melynek a burkoló kövei, legalábbis azokon a részeken,



1. A templom északnyugat felől

ahol láthatók, viszonylag vékonyak (25-28 cm) és erősen szorított, minimális fugákkal illesztették a köveket egymáshoz. A kváderek mérete jellemzően 30 x 40 cm körüli, a nyugati részeken hosszabb, kb. 50-60 cm hosszúságú kváderket, a négyzeteshez hasonló burkoló köveket pedig leginkább a szentélyeknél alkalmaztak. Törtek falazatot csak a tető által takart falfelületeken, a padlástérben és a tornyok tetőgerinc magassága alatti belső felmenő falain alkalmaztak. Az egységes kváderkövekből emelt falszövetet, úgy tűnik a templom majd minden részén, így a nyugati ormfalon, a karzaton, a tornyok belső tereiben, a sekrestyében és a főszentélyben zömmel tört téglákkal, mészhabarccsal kitöltött, másodlagosan felhordott részletek bontják meg. Úgy tűnik, hogy ezen a két típusú falszöveten kívül csak a műemléki helyreállítások által emelt falak egymástól is eltérő falszövege van jelen Möller István tervezte helyreállítástól Sedlmayr Jánosig⁴ bezáróan. A karzat és a toronyalj tanúsága szerint a második típusú falszövet mindenütt a kváderfalak és a tagozatok csorbulásainak, hiányainak javításaként került a

1 A templom műformáinak, oszlopfejezeteinek stíluskritikai elemzését, stíluskapcsolatait, mindezek művészettörténeti helyzetét Valter Ilona remélhetőleg hamarosan megjelenő kötetében részletesebben tárgyalom.

2 A rétegek értelmezésében Bíró László restaurátor volt segítségemre.

3 BOZÓKI L. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök zsámbéki helyreállítása. In. Műemlékvédelmi Szemle 2002/1. 101-112.

4 SEDLMAYR J. A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. In. Műemlékvédelmi Szemle 1991/2. 29-35.

falszövetbe. A javításhoz használt mészhabarc nagy mészrögös, zömmel csak kevés közüzalé-
kot tartalmaz, így például a nyugati karzat dél-
nyugati falpillére esetében. (19. kép) A nyugati
kapu átalakításakor viszont tört köveket hasz-
náltak, hasonló mészhabarcba rakva néhány
téglatöredékkel. (4. kép) A javítások mindenütt
égett, csorbult felületekhez kapcsolódtak.

A nyugati oromfal (2. kép) első periódusban
sóskúti típusú puhamész-
kő kváderekből épült,
az oromfal háromkaréjos vakárkád sorának
köelemei viszont keményebb, világos színű,
talán édesvízi mészkőből. Az orommező déli
oldalán szintén sóskúti mészkőből falazott ki-
lenc kváderek Möller István 1895-ös falszövet
javítása, az oromfal itt átszakadt falszövetét
pótlendő.⁵ A pótolat falazat alsó részén szintén
kváderekből falazott teherhárító ív ugyaneb-
ből a periódusból származik. A rekonstruált
falszakasz mindkét oldalán, nagyrészt tartva a
kváderek sorokat, mészhabarcba rakott egész, és
törmelék-tégla-
ból rakott javítások vannak. Az
északi oldalon az oromfal magasabb zónájában
viszont fölülről a harmadik vakárkád alatt, két
kváderek sor magasságban tört kőből áll a falszö-
vet. Ezeken a felületeken, ellentétben az orom-
fal más pontjaival, nem a burkoló kváderek
fagytak kisebb-nagyobb darabokra, hanem ele-
ve tört követ falaztak a falszövetbe. Falkutatás
nélkül nem eldönthető, hogy ez a törtköves fa-
lazás ugyanannak a homlokzatjavító kampány-
nak köszönhető, mint a téglatörmelékes javítás.
Mindenesetre a déli oldalon a teherhárító ív
kváderei hiányoznak. Az oromfal északi olda-
lán a felülről az ötödik oromzati vakárkád fölött
másodlagos kőfaragvány van háromágú pálca-
tagos (?) motívummal, melyről az utólag húzott
cement takarás már félig levált. Megjegyzendő,
hogy az oromfal téglával javított részein és a
kváderek fugáin több ponton látszik egy ce-
mentes kenés maradványa. (Lux?).

A rózsablak fölötti keménymész-
kő teherhárítóív és a rózsablak közötti három
kváderek vélhetően Möller István 1885-ös
helyreállításához köthető. A 13. századi rózs-



2. *A nyugati oromfal*
(Horogszegi Tamás felvétele)

ablak külső hengertagjának két eleme maradt
meg teljes épségben a többi köelemről a heng-
gertag lehasadt. A kváderekkel történő gó-
tikus beszűkítéskor még egy homorlatokkal ta-
golt 13. századi béllet néhány lehasadt eleme,
illetve a gótikus, üvegfalccal ellátott mérművek
csontjai vannak eredeti helyükön. Megjegy-
zendő, hogy a rózsablak alsó részénél nagyobb
felületen megmaradt a beszűkítéskor a felület-
kiegénylítésnél használt (véltetően gótikus) ha-
barcs a cementes fugák és javítások mellett.

A nyugati kapunál (3. kép) a Möller István
vezette helyreállítás által nem érintett részek-
en olyan utólagos átalakítás nyomai figyelhetők
meg, amely a templom leégése után követke-
zett be; nagyobb felületeken a mészhabarc-
csal, kisebb tört kövekkel történt kiegészítés a
leégett, illetve lehasadt béllettagozatokra takar-
rá. A kapu északi oldalán a lehasadt felületeken
és a timpanon ívbélletén igen erős égésnyomok
vannak. A béllet lábazatának két réteggővén ma
is jól látható a tagozatok széles kőfaragócsá-
kánnyal történt levésésének nyomai. A kapuzat
bélletoszlopainak első réteggővét levésték, a

5 MÖLLER István: A zsámbéki templom. In: Techni-
ka 1925. 70.



3. *A nyugati kapu*

második réteggövet részben lefaragták, részben pedig lehasadt. A lefaragás a réteggö felső egyharmadát érinti. A második réteggö fölött hiányoznak a tagozatok. A lábazat alatti alapozás a baloldali szárkö alsó, nagy márványtömbjéhez csatlakozik, amelynek külső síkján másodlagos mészhabarc nyomai vannak. Az attikai lába-



4. *Nyugati kapu, déli fejezetzóna és béllet-maradványok a másodlagos faltömbbel*



5. *Vörös fugafestés maradványai az ívmező felső részén és a bélleten*

zat felső párnatagja és homorlata csak a külső oldalon tanúskodik eredeti formájáról. A kapuzat falmagja és fektető habarcsa a lefaragott tagozatok fölött maradt meg. A további bélletkö réteg helyén a falmagból tört kövek állnak ki, már azt a síkot érintve, ahol a kapu oszlopos béllettagozatinak kellett állnia. (4. kép) A béllet harmadik, negyedik, ötödik és hatodik réteggöve lehasadva megmaradt a baloldalon, a béllet belső oldalán. A béllet hetedik rétegsorának (az oszlopfejezet zóna alatti lehasadt köfelületére) utólagosan egy nagyobb habarcsötmböt falaztak. A fejezetzóna és a fejlemez tagozatai szintén lehasadtak. A fejlemez letört felületén viszont másodlagos mészhabarc nyomai látszanak. Szintén másodlagos habarcsnyomok vannak a béllet átboltozásának indításánál. Az átboltozás záradékkövének fugáján vörös festés látható. A vakívsoros timpanont és a béllet fugáján vörös festett csík maradt meg és a timpanonbéllet több pontján részint a fugák habarcsán, részint tagozatot kísérv hasonló festés nyomok vannak. (5. kép) A timpanon bal vállánál a festés ráfut egy vastagabb mészhabarcra, ugyanez a jelenség van az alsó béllettagozat fugáiban is. Mindehhez restaurátori kutatás lenne szükséges, miként annak megállapításához is, hogy a kapu ép tagozatain a fehér meszelés fölötti vastagon felhordott okker festés időben hogyan viszonyul a vörös színnel húzott kváderfestéshez.

A délnyugati támpillérhez épült *nyugati csigalépcső* (6. kép) esetében a falszövet, illetve a kvádersorok váltása némi váltást is jelezhet az építésmenetben. Az alsó három köréteg a nyugati fallal van kötésben, viszont a lábazati párkány profilja eltérő: a nyugati homlokzat



6. A nyugati csigalépcső

lépcsős lábazati párkánya erősebb kiülésű, mint a csigalépcsőtorony lábazati párkánya. A csigalépcsőtorony külső hengerpalástjának kősorai az alsó három kősor fölött nincsenek kötésben a nyugati fallal, másrészt a kőkiosztás is eltérő. Ez a helyzet ott, ahol a lépcső hengere síkba vált át ez megváltozik: a kősorok megegyeznek és a kövek is kötésben vannak a nyugati fallal.

A templom karzat alatti tere (7. kép) hatsüveges, bordás boltozattal fedett. A beszakadt karzatot, illetve az alatta lévő boltozatot, több helyreállítási periódusban, Möller és Lux idejében, majd az 1960-as években javították, illetve kiegészítették. A részben kőből, részben betonból rekonstruált élszedett szalagbordák nyolcszögű, lapos, betonból öntött zárókőbe futnak. A hatsüveges boltozat déli és nyugati homlokívén a leégett tagozatokat simított vakolat takarja, némi téglakiegészítéssel. A boltozati bordák orrtagját mindenütt durván levésték, a karzatalj bordaprofilja így rekonstruálhatatlan. A Lux Kálmán-féle rekonstrukció feltehetően a korábbi, mészhabarcos javítás során megfáragott bordákat használta fel mintaként az eredetitől eltérő profilformával, tehát ekkor már élszedett bordát rekonstruáltak, az eredeti orrtagos bordaprofilok helyett. Az orrtagok levésése tehát minden valószínűség szerint összefüggésben áll a leégett tagozatok simított vakolattal történő pótlásával, ami vélhetően a templom leégése utáni helyreállításához kapcsolódott. Miként a tornyok emeleti tereinek esetében itt is, az oldalfalak mindenütt elválnak a pillérektől és a homlokívektől, amiből az következik, hogy először a vázszerkezetet falazták fel, majd azután az oldalfalakat. A bordák a karzataljban, a lehasadt kváderek méreteiből következő-



7. A karzatalj észak felől



8. A déli toronyalj

en, fejezet nélkül futnak le a lábazatig. A lefutó bordákat a falpilléreken (?), a nyugati toronypilléreken és a hajóba nyíló keleti árkádnylásánál szakította meg egykor beforduló vállpárkány, a párkány rézsűbe metszett homorlattel és hengertaggal tagolt profilja kisebb szakaszon csak az északnyugati falpilléernél maradt meg. Lábazat a karzataljban a jelenlegi feltöltés miatt nem látszik.

A déli toronyaljban, (8. kép) főként déli falon maradt meg a falmezőt és a tagozatokat szinte hófúvásszerűen borító vastag mészhabarc réteg, a csúcsíves árkádok csorbulásait a habarcgba ágyazott téglatormelékekkel pótolták. A nyomokból úgy tűnik, hogy a mészvakolatot egyszer megújították. Festést, vagy kváderfestést hordozó meszelésréteg sehol sem látszik, esetleges maradványait csak egy módszeres falkutatás tudná feltárni. A boltozat itt bordás keresztboltozat, a tűzben lehasadt bordaorrok csonkjait azonban nem vették le. A boltozat beszakadt, pótlása, miként a karzatalj esetében zsaluzott beton, hasonló zárókövel. A lefelé futó boltozati bordákat itt is, mint a karzatalj, és az északi toronyalj esetében csak vállpárkányok tagolják, melyeknek a toronyaljban

már csak a tagozatoktól megfosztott réteggövei olvashatók a falszövetben.

Az északi toronyaljnál (9. kép) mind a boltozat szerkezete, állapota mind a tagozatok lepusztultsága tekintetében ugyanaz a helyzet, mint a déli toronyalj esetében, annyi jelentős különbséggel, hogy a hevedert támasztó délnyugati falpilléernél a falsarokban megmaradt a fejezetszél párkány rézsűvel, homorlattel és pálcával tagolt profilja. A falpillérhez csatlakozó a homlokívket és átlósbordát hordó sarokpillér egykori fejezetszél párkánya egy köréteggel lejjebb volt, mára már csak a csonkja maradt. A profil megegyezik a templom terébe nyíló csúcsíves dongaszakasszal fedett tér vállpárkányának profiljával. Itt, ha csorbultan is, de megmaradt a lábazat, profilja megegyezik a nyugati részeken (karzat és karzatkápolnák) használatos egyszerű, csak párnatagból és tagolatlan plintoszból álló profillal. A nyugati résablak kávájának kváderköveit Möller a helyreállításakor cserélte. Talán jelezhet némi váltást az építésmenetben, hogy a hatsüveges boltozatú előcsarnokba nyíló félköríves záradékú nyílás és a toronyalj boltozat homlokívének csúcsíves záradéka eltér egymástól.



9. Az északi toronyalj nyugat felé



10. A nyugati karzat
(Horogszegi Tamás felvétele)



11. Betekintő ablak a karzat déli falában

Úgy tűnik a nyugati karzat (10. kép) is jelentős károkat szenvedett a tűzben: lehasadt az átégett a falszövet, főleg a déli és nyugati fal kváderburkolata sérült, a nyolcszög három oldalából képzett sarokpillérek hármass, csúcsívtagos oszlopkötegei valószínűleg a karzatra zuhant födémgerendák izzó hője miatt, nagyrészt letörték, a fejezetek alatti két-három réteggő kivételével. A tűz utáni helyreállításkor a hiányzó tagozatokat nem pótolták, hanem mészvakolattal síkra vakolták, (19. kép) a felül megmaradt oszloptörzseket pedig, nem úgy, mint a nyugati kapubéllet javítása esetében, meghagyták. A fejezetekről induló csúcsívtagos homlokívek épek, miként a szintén csúcsívtagos bordaindítások néhány réteggőve is. A déli falon több ponton megmaradt a fugákat követő, fehér mészglettre húzott vörös kváderfestés. Legmarkánsabban a délnyugati falpillér mellett, úgy tűnik ugyanazon a rétegen, amely a falpillér lehasadt tagozatait takaró vakolatot fedi. Mindezt

restaurátori kutatás tudná igazolni, vagy cáfolni.

A karzat déli falát két nyílás töri át. Közvetlenül az délkeleti falpillér mellett az egykori déli toronybelső keleti középtengelyére néző, keretelés nélküli nyílás áthidaló köve erősen csorbult, nyugati kávája rézsűsen kialakított. Csúcsíves teherhárító íve a falpillértől a rézsű indításáig tart. Küszöbkövéét részben egy másodlagosan elhelyezett féloszlop alkotja, íves felével lefelé fordítva, a küszöbkő többi része csorbult, illetve hiányzik. Tekintettel arra, hogy a küszöbkő szintje a falpillér lábazatáig tart, és ez körülbelül 30-40 centiméterrel magasabb, mint a karzat járószintje, a nyílás vélhetően, amennyiben elfogadjuk, hogy a toronybelső kétszakaszos belső tere kápolna volt,⁶ oratóriumablakként funkcionált (11. kép) a karzat felől, betekintést biztosítva a kápolna oltárára. A kápolnába vezető csúcsíves nyílást szintén

⁶ LUX Géza: A zsámbéki templomrom. Bp.1939. 28.



12. Déli toronyemelet, falpillér köteg

nem keretelik tagozatok, csúcsíves átboltozása nyugaton a délnyugati pillér egykori fejlemére, illetve fejezetzónájára támaszkodott. Ez utóbbiak lehasadt tagozatait vélhetően itt is levakolták, mint feljebb a falpillért, vagy miként történt ez a szemközti, déli karzatnyílás esetében. A déli kápolnába vezető nyílás keleti válla mellett egyenlő távolságban bevéselt gerendafészek sor húzódik, a négy gerendalyuk kb. 60-70 cm-re van egymástól és az utolsó gerendafészek a falpillér mellett van. Megjegyzendő, hogy a szemközti falon nincs ennek megfelelő gerendafészek sor.

A karzattól dél felé nyíló toronybelső a karzat felől széles, csúcsíves nyílásokon keresztül megközelíthető a déli és az északi toronyemelet karzatnak megfelelő szintjén kialakított tér egykori funkciójára utal a déli toronyban, négy-szög alaprajzú, keresztboltozattal boltozott tér déli falán megnyitott körablak és az északi fal rézsús kávákkal kialakított nyílása, vélhetően

oratóriumablak, rálátással a kápolnaoltárra. Az északi oldalon semmi ilyesmi nincs. Az alaprajzi elrendezésből adódóan a földszinti térrel megegyezően a toronyfalban kialakított csúcsíves dongával fedett tér volna a kápolna szentélye, mely vélhetően (és a Feszli-litográfia⁷ tanúsága szerint) úgy tűnik kelet fele két ablakkal volt áttörve. A hajó boltozati bordáinak lehasadt tagozatain egykor másodlagos habarcsnyomok illetve a homorlatos tagozatokban felületki-egyenlítő, mészkőhabarcsba ágyazott téglatöredékek voltak. Ezek azóta egy restaurátori felületkezelés során, falkutatás nélkül eltűntek. A diadalív belső síkján ugyanígy, töredékesen a külső simított vakolatréteg is megvolt. Mindkét toronyemeleti térben a keresztboltozatok és a homlokívek a nyolcszög negyedéből képzett kötegelt falpillérekre támaszkodnak, (12. kép) mint a karzatnál, itt is csúcsíves keresztmetszű a három féloszlop törzs. A fejezetek karcsú

⁷ Közli Marosi Ernő: A zsámbéki kolostorromok. Magyar Műemlékvédelem, X. 1996. 67. 34. kép



13. Déli toronyemelet falpillér lábázat

kehelyfejezetek, ezeknek már csak a befoglaló formái látszanak, a faragott felületek a tűz és a hő hatására már eltűntek, fejlemezüknek is csak a réteggöve maradt meg. Mindenütt erős égésről tanúskodnak a felületek. A lábazatok egyszerű, kéttagozatos profilja (13. kép) megegyezik a karzaton megjelenő lábazatok profiljával (14. kép). A kápolna hajójának oldalfalai, miként az északi kápolnában, nincsenek kötésben a pillérkötegekkel, a kősorok sem felelnek meg egymásnak. A körablak magasságában a déli falon és a nyugati falon, nagyobb felületen fehér alapon vörös fugafestés nyomai vannak. (15. kép) A nyugati falpillér fejlemezét másodlagosan

megvésték, felületén utólagosan rásimított vakolathabarc látszik.

Az északi toronyemeleti tér esetében a funkció csak valószínűsíthető, a tér alaprajzi elrendezése megfelel a déli kápolnáénak, hiányzik a körablak és szintúgy a karzatról nyíló betekintő ablak. Minként mindenütt a nyugati részekben, itt is hő hatására a falpillérek, bordák tagozatai végig lehasadtak, felületükön másodlagos habarcsmaradványok vannak, a kőfelületek kormosak. A kápolnahajó északi fala - miként a többi is – külön fázisban épült be a falpillérek közé. Az északi diadalívpillér beforduló,



14. A karzat déli falpillér lábazata

profilált lábazatára épült rá a fal alsó kvádersona. A kitöltő falazat mindkét oldalon elválk a falpillérektől. A tér nyugati falán és fejezetzóna fölött megmaradt a vörös kváderfestés csekély maradványa, a fehér mészglett alapon, a pillérköteg vállmagasságában pedig vékony vakolatrétegen vörös és fekete (?) festés látható. Az északi toronyemelet tölcserbélletes ablakának könyöklőrésűje alatt három köréteg utólagosan javított. A szentélyben a diadalív déli oldalán a falsarokban, illetve a keleti falon is maradtak meg vörös festéknyomok.

A templomhoz a déli oldalon csatlakozó *sekrestye* (16. kép) egyetlen, viszonylag épségben megmaradt fala egyben az északi mellékhajófal, melyet a sekrestye félköríves záradékú ajtaja tör át. A sekrestye kelet felé egykor apszissal zárult, ebből mára már csak az apszis csorbázata,



15. Kváderfestés maradványai a déli toronyemelet nyugati falán



16. Sekrestye, délnyugati falsarok

és a tető 45 fokos lenyomata maradt meg. A mellékhajóból nyíló bejáratot utólag szintén átalakították. Az egykori kőtimpanon helyét fallal töltötték ki és egy kiszedett gerendahely tanúsága szerint a szemöldököt sem állították vissza. Az egykori timpanon kölemezésének határát az íves szemöldök belső síkján a megmaradt vörös festés jelzi. Itt a falon nem látszik égésnyom, tehát nem lehet kizárni, hogy a nyílás átalakítása nem kapcsolódik a templom leégéséhez. A sekrestyeajtó profilja megegyezik a toronyalj vállpárkányának profiljával: rézsűbe metszett homorlat, hengertag és alsó része ívben a falra metsződve konzolként funkcionál. Félköríves szemöldökének záradéka alatt a belső síkon a felületre rávakolt falmag látszik, tört kövekből mészhabarcsba ágyazva. A sekrestye boltozatán bordát és a homlokívet a fehér meszelésen vörös kváderfestés díszítette, ennek mára már csak nyomai maradtak, és hasonló vörös csík

kontúrozta az íves tagozatokat. A homlokíven a vörös kváderosztás kissé szokatlan módon nem sugárirányú. Szintén vörös kváderfestés nyomai látszanak a sekrestyével közös északi mellékhajófal diadalív melletti szakaszán, simított mészglett felületen, melyet többször megújítottak, úgy tűnik a kváderfestéssel együtt. Keleti falon a szalagbordából képzett homlokív alatt még eredeti helyén van a diadalív ívindító köve és szintén megmaradt az apszishoz kapcsolódó keleti külső falazat sarkán a díszítő hengertagzat töredéke is. Itt a falcsorbázat, illetve az ezt vízszintesen lezáró rézsűs kő arra enged következtetni, hogy a csorbázat egy oldalirányú támpillér maradványa.

A sekrestyebelsőben megmaradt műrészek egy kivétellel sehol nem kapcsolódnak a templom műformáihoz. Az élmetszett szalagborda a templomban egyedül itt fordul elő. (A nyugati részek szalagbordái (l. fent) vagy az orrtagok utólagos levésésének, vagy a helyreállítások egyszerűsítésének köszönhetők.) A szalagbordákat, homlokíveket és átlósbordát, hordó falpillér a nyolcszög három oldalából képzett, fejezete tagozatok nélküli tömbfejezet, a pillér oldallapjait követő, tehát a nyolcszög három oldalából



17. A szentély déli fala



18. Főszentély, a déli ablak részlete

képzett alul rézsús fejezet. A lábazat is úgy tűnik társtalanul áll az erősen hurkás párnatagjával, bár ez utóbbi erősen csorbult formájában maradt meg. Mindenesetre a lábazat valamivel közelebb áll a klasszikus gótika attikai lábazatához, mint a templom nyugati részén a torony és karzat és kápolna lábazatai. (13-14. kép)

A főszentélyen (17. kép) is ugyanaz az átalakítás figyelhető meg, mint a templom többi részén: a lepusztult felületet nem faragott kővel, hanem törtköves mészhabarccsal javították. Így a déli ülőfülkék hátfalát utólagosan öntött fallal egyenlítették ki. Az öntött fal külső síkja megfelel a nyugati ülőfülke *in situ* kváderei külső síkjának, tehát ez nem a fal magja, amelyről lepusztult a kváderborítás. Az északi oldalon lévő

ülőfülkék hátfalán vörös fugafestés nyomai láthatók.

A déli diadalívpillér keleti oldalán, a fejlemez alatt lefelé egy kvadersornyi szélességben vált a falsík, a diadalív pillér falsíkba kötő elemei szinte csorbázatosan elválnak az apszis oldalfalától az övpárkány fölött. A szentélyben a csorbázatos falsíkváltás és a gádorfal, falsíkváltása akár utalhatna némi építéstechnikai váltásra, de lehetne a földrengés akár következménye, ezt csak falkutatással lehetne tisztázni. A szentélyben a falelválás az övpárkány alatt kevésbé egyértelműen, de követhető: Az elválás csorbázata függőlegesen egy kősrnyi szélességben húzódik lefelé. A szentély déli, külső oldalfalán ezzel ellentétben nem mutatkozik sem falsíkváltás, sem csorbázat. Az ol-

dalfalon a délkeleti támpillér mellett viszont hat kősor magasságában lefelé elválík a fal és ugyanitt a lábazati párkány megszűnik.

Végezetül

Az eddigiekből, a falszövet vizsgálatából konklúzióként levonható, hogy a templom építésmenete tekintetében, úgy tűnik, nem történt radikális változás. A kvádorsorok váltása a nyugati csigalépcső külső homlokzatán a szentély falsíkváltása, a tölcsérbélletes ablakok formai megoldásának különbözősége⁸ nem jelent külön építési periódust, inkább csak az elhúzódo munkamenetben jelezhet valamilyen váltást. Megjegyzendő, hogy ezt tükrözik a műformák, fejezetek és az ornamentika stílusrétegei is. A főszentély déli oldalán látszó síkváltásból, esetleg lehetne arra következtetni Möller nyomán, hogy a félkörívesen megkezdett és a diadalívnél csorbázatosan meghagyott szentélyt később poligonálisan folytatták, azonban némileg ellentmond ennek, hogy kívül a váltásnak nincs nyoma. A Möller által leírt másikus periódusváltásnak⁹ a főhajó utólagos boltozása, a tornyok támpillérek utólagos építése esetében, szintén ellentmond, mind a kősorok, mind a kváderméretek tekintetében azok megfelelnek egymásnak, jöllehet a délnyugati támpillér lábazati párkánya úgy tűnik nincs bekötve. Az talán jelenthet némi váltást a főszentély építésmeneteiben, hogy a gazdagon tagolt lándzsablak fölötti, szintén gazdagon tagolt körablak lényegesen szélesebb, mint a lándzsablak, és a belsőben a bélletének külső tagozata rámeteszódik a szentély átlósbordájára, illetve a külső homlokzaton a szentély saroktámpillérét is vissza kellett lépcsőzni a szélesebb körablak miatt. (18. kép)

A leégés utáni helyreállításról nincs ismert adat, mindenesetre a csorbult tagozatok habarccsal simított javításánál használatos nagy mészrögös mészhabarc inkább tűnik közép-

8 A főhajó déli falát áttörő tölcsérbélletes ablakok közül csak a két keleti ablaknyílást kereteli pálca- és lemeztagokkal díszített keretelés, a nyugati két ablaknál csak rézsűs béllet van. A pálcatagos keretelés némileg reflektál a déli apszis ablakkeretelésére, némileg eltérő tagozatokkal és profilmegállítással, bár itt jóval kevesebb maradt az eredetiből.

9 MÖLLER I. 1925. 71.



19. Karzat északnyugati falsarok, habarccsal javított falpillér

korinak és talán kevésbé köthető a templom 1754-es Padányi Bíró Márton veszprémi püspök nevével fémjelzett helyreállításhoz.¹⁰ A leégésről Valter Ilona ásatásainak köszönhetően többet tudunk,¹¹ és a tüzet 1453-1477 közé lehet keltezni. A nyomokból arra lehet következtetni, hogy a tűz leginkább a templom nyugati részeit érintette: nagyobb hő hatására lehasadt felületek, szétrepedt tagozatok a karzat- és toronyalakban, a karzaton és a hozzá kapcsolódó toronyterekben (és vélhetően följebb is) fellel-

10 BOZÓKI L. 2002.

11 „A 15. században a kolostor leégett. Ezt bizonyítja a több helyen megfigyelhető égésréteg, és az, hogy a kerengő délnyugati sarkában a tűz elfojtására szolgáló, átégett gödröt találtunk, 1453-as ezüstpénzzel keltezve. Ez az égés is hozzájárulhatott a pápai bizottság 1477-es keltezésű azon megállapításához, hogy a zsámbéki premontrai prépostság szerzetesei hibájából elhanyagolt az épület. Ezért Mátyás király 1477-ben a pálosoknak adta a prépostságot, akik azt gótikus stílusban átépítették. Teljes átépítésre került a kerengő, újra alapozva, gótikus boltozattal. Kiépült a nyugati szárny, ahová a konyha-kamra együttes került.” VALTER I. Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrai templomban. In. Műemlékvédelmi Szemle, 1991. 27.

hetők, a gádorfal, déli mellékhajó és a keleti részek tagozatain ez kevésbé kimutatható. A katasztrófa utáni helyreállítás egyik pregnáns része volt a nyugati kapu átalakítása. A kapu bélletét valószínűleg részben, aláfaragás után újralfalazták. A tűz itt olyan erejű lehetett, hogy a kapu béllettagozatain, alig maradt ép felület, a fejezetek, fejlemez lehullottak, és ezeket már nem lehetett visszaállítani. A timpanon béllettagozataiból több maradt, talán ide már kevesebb hő jutott, de az épen maradt felületeken is repedések keletkeztek. Nem tudjuk, hogy milyen lehetett a helyreállítás utáni kapuzat, abból, hogy a tűz után a kiálló lábazati köveket lefaragták, arra lehet következtetni, hogy a nyugati bejáratot némileg átalakítva, részben a bélletre falazva, talán kisebb nyílásszélességgel, de

továbbra is, használták. Esetleg ide köthető a timpanon bélletének homorlataiban megmaradt vastagabbnak tűnő habarcs a homorlatba simuló felülettel. Ahogy a nyugati kapuzat esetében, úgy a karzaton sem foglalkoztak a tűz előtti műformák visszaállításával, a sarokpillér kötegelt, lehasadt tagozatait síkra vakolták (19. kép), viszont ott, ahol ezek megmaradtak meghagyták a csúcsíves háromnegyed oszlopokat, de ugyanígy jártak el a nyugati terek boltozati bordáival is, levésvén a sérült bordaorrokat. Nem tudjuk pontosan, hogy mikorra lehet keltezni ezt a helyreállítást, kézenfekvő lenne az 1477-es pálos építkezésekhez kötni, bár *Kunstwollen* tekintetében nehéz paritásba hozni a kolostorkerengő gazdag műformáit a tagozatokat levéső, elvakoló helyreállító metódussal.¹²

12 Vélhetően a tűz a kolostorkerengő nyugati részeit is érinthette, és talán ezért volt szükség a kerengő újjáépítésére is.